

**ԱՆՑՈՒՄԸ ՍՏԱՏԻԿ ՔԱՈՍԻՑ ԴԻՆԱՄԻԿ ՔԱՈՍԻՆ
(ՄԱՅԱՆԵՐԻ ԱՇԽԱՐՀԱՍՏԵՂԾՄԱՆ ՄԻՖԻ ՀԻՄԱՆ ՎՐԱ)**

Սույն հոդվածը բացատրում է մայաների աշխարհաստեղծման միֆի առաջին դրվագը՝ ներկայացված «Պոպոլ Վուհ» էպոսում: Որպես ուսումնասիրության մեթոդ կիրառվում է սիներգետիկան: Ներկայացվում է անցումը ստատիկ քառսից դինամիկ քառսին, բացատրվում է տիեզերական տարածության քառաչափ ընկալումը, խոսվում է 4-ի մասին՝ ներկայացնելով դրա նշանակությունը որպես տիեզերական բացարձակ թիվ:

Բանալի բառեր. սիներգետիկա, մայա, էպոս, արարում, ստատիկ քառս, դինամիկ քառս, քառաչափություն, տիեզերք

«Ահա պատմությունն այն բանի, թե ինչպես ամենն անհայտության մեջ էր, ամենը հանգիստ, անշարժ, ամենն անձեռնմխելի, ամենը լուռ, ամենը դատարկ՝ երկնքում ու երկրի վրա: Ահա պատմությունն առաջին, ահա առաջին կենդանագրությունը:

Չկար ո՛չ մարդ, ո՛չ կենդանի, չկային թռչուն, ձուկ, ծովախեցգետին, փայտ, քար, քարանձավ, կիրճ, բույս, անտառ: Միայն երկինքը գոյություն ուներ: Երկրի դեմքն ուրվագծված չէր. գոյություն ուներ միայն ծովն իր ընդարձակությամբ և երկինքն իր տարածականությամբ: Չկար ոչինչ միատարր: Ամենն անտեսանելի էր, ամենն անշարժ էր երկնքում:

Չկար կառուցված ոչինչ: Միայն ջուրն իր ընդարձակությամբ, միայն ծովը՝ հանգիստ, միայնակ, ընդարձակ» /Asturias, 1998: 5/:

Այսպես են նկարագրում մայա քրմերը տիեզերքը մինչ աշխարհաստեղծում, մինչ այն պահը, երբ աստվածները չափում են տիեզերքը և քառաչափ տարածության մեջ տեղավորում այն ամենը, որ գոյություն ունի այսօր:

Մինչ անցումը քառսից կոսմոսին հարկ է սևեռել ուշադրությունը մինչաշխարհաստեղծման և աշխարհաստեղծման փուլերի վրա: Այս երկուսը քննելու համար օգտագործենք բարդ համակարգերն ուսումնասիրող գիտության՝ սիներգետիկայի ուսումնասիրության առարկա քառսի տեսակներն ու դրանց տեսությունը: Թե որքանով է հնարավոր սիներգետիկայի միջոցով բացատրել դիցաբանական որոշակի կոնցեպտներ, մեջբերենք ակնառու մի քանի գիտնականների տեսակետներ:

Դեռևս Հ. Հաքենը, որը Ի. Պրիգոժինի հետ մեկտեղ ինքնակառավարվող բարդ համակարգերի տեսության հիմնադիրն է, իր հարցազրույցներից մեկի ընթացքում նշում է, որ սիներգետիկան կարող է օգտագործվել ոչ միայն բնագիտական, այլև հումանիտար ոլորտներում:

Այդ առնչությամբ ասում է. «Ես նպատակադրվեցի շրջանառության մեջ դնել գիտական նոր ուղղություն, որը կգբաղվեր վերոհիշյալ խնդիրների ուսումնասիրությամբ, և արդեն այն ժամանակ նկատեցի, որ գոյություն ունի ապշեցուցիչ նմանություն միանգամայն տարբեր երևույթների, օրինակ՝ լազերային ճառագայթների և սոցիալական գործընթացների կամ էվոլյուցիայի միջև, ինչն այսբերգի երևացող մասն էր միայն: Այն ժամանակ ես արդեն չէի կասկածում, որ սիներգետիկական կարող է ազդեցություն ունենալ գիտական բազմաթիվ ուղղությունների վրա, այդ թվում՝ հոգեբանության և փիլիսոփայության վրա» /Մխիթարյան, 2012/:

Աշխարհի ամենաբարձր IQ ունեցողների համաշխարհային հասարակության՝ «Mensa»-ի երկրորդ նախագահ, փորձարարական սիներգետիկայի հիմնադիր Բաքմինսթեր Ֆյուլլերը համարում է, որ սիներգետիկական կարող է բացատրել ցանկացած երևույթ: Ֆյուլլերը շրջանառության մեջ է մտցնում «սիներգիա» տերմինը՝ բացատրելով այն հետևյալ կերպ. «Սիներգիան ամբողջական համակարգերի անկանխատեսելի վարքն է՝ պայմանավորված իրեն կազմող մասերի վարքով՝ առանձին վերցրած» /Fuller, 1975: 59/: Ըստ Ֆյուլլերի՝ տիեզերքում գոյություն ունեցող ցանկացած երևույթ՝ թե՛ ֆիզիկական, թե՛ մետաֆիզիկական, կարելի է դիտարկել որպես համակարգ և որպես համակարգը կազմող առանձին մասնիկ:

Հաքենից, Պրիգոժինից և Ֆյուլլերից հետո շատերն են զբաղվել և զբաղվում սիներգետիկայով՝ փորձելով նորարարություններ մտցնել յուրաքանչյուրն իր ոլորտում: Հարկ է հիշատակել Կելսոյի, Բունցի, Բումինսի, Յամանիշիի, Տշաշերի, Դոուվալդերի, Կնյազևայի, Կուրդյումովի անունները: Սիներգետիկայի՝ հումանիտար գիտություններում որպես ուսումնասիրման մեթոդ կիրառելու փորձերից է նաև ժամանակակից գիտնական, չինացի ֆիզիկ Յի-Ֆանգ Չանգի «Սոցիալական ֆիզիկա, սոցիալական սիներգետիկա և սոցիալական բարդ համակարգերի հիմնային օրենքների հետազոտություն» հոդվածը, որտեղ գիտնականը համեմատում է ոչ գծայնությունը սոցիալական համակարգերում և սիներգետիկայում՝ զարգացնելով 4 թեորեմ. ներքին ընտրություն և արտաքին էվոլյուցիա, սոցիալական սիներգիայում ոսկե հատված, մարդկության հետ կատարյալ հարաբերակցություն, հասարակական զարգացման պրոցեսում անցումը քանակականից որակականին /Chang, 2009: 3/:

Սույն հոդվածում Հաքենի առաջարկած «սիներգետիկա» և Ֆյուլլերի առաջարկած «սիներգիա» եզրույթները, որ վերաբերում են բարդ համակարգերի ինքնակազմավորմանը, կդիտարկենք որպես մեթոդ մայաների էպոսում քառսից կոսմոս անցումը բացատրելու համար՝ հիմնվելով այն փաստի վրա, որ մի շարք առաջավոր գիտնականների այնպիսի սիներգետիկական ազատորեն կարող է արտացոլել ու բացատրել հասարակական գիտությունները, որոնց մասն է կազմում և գրականագիտությունը, մասնավորապես՝ դիցաբանական ուսումնասիրությունը:

Քննության առնենք երեք հանգամանք՝ ստատիկ քառսը՝ որպես անշարժություն, լույսի՝ որպես չորրորդ տարի հանդես գալը խթանիչ հանգամանքի դերում և անցումը դինամիկ քառսին (սույնը ներառում է նաև ֆլուկտուալ՝ տատանողական քառսը):

Մալագացի գիտնական, ինժեներ Ֆերնանդո Մանսերո Ռոդրիգեսը, հիմնվելով կառուցվածքային տիեզերագիտության վրա, իր «Ստատիկ և դինամիկ քառս. կազմավորվածություն և քառս» հոդվածում ստատիկ քառսը բացատրում է հետևյալ կերպ. «Քառսը ինքնավար տարրերի կամ ենթակառուցվածքների փոխազդեցությունն է, երբ դրանք գտնվում են դադարի մեջ և շարժվում են նույն կենսական տարածքում» /Rodriguez, 2009/: Ռոդրիգեսը նշում է, որ ստատիկ քառսը զուրկ է շարժումից և օրինակ է բերում դինամիկ քառսից արված նկարը կամ լուսանկարը: Ստատիկ քառսում տարրերը մեկ ամբողջականություն չեն կազմում և չեն արտահայտում որևէ իրական ֆիզիկական կարգավորվածություն կամ կոորդինացիա:

Դինամիկ քառսի դեպքում տարրերը շարժվում են, սակայն յուրաքանչյուրն ինքն իր ներսում՝ ստեղծելով շարժման մեջ գտնվող քառսի ընկալում: Ռոդրիգեսը տատանումը սահմանում է հետևյալ կերպ. «Քառսային տատանումը ցանկացած տարրի շարժման կամ ուղղության փոփոխությունն է սեփական նախաձեռնությամբ կամ արտաքին ազդեցության պատճառով» /Rodriguez, 2009/: Այս շարժումը պարտադիր կերպով տեսանելի պետք է լինի մարդու համար:

Այժմ դիտարկենք մայաների «Պոպոլ Վուհ» էպոսից վերցված վերոնշյալ հատվածը՝ քառսի տեսանկյունից. նախ ամենն անշարժ է, անձեռնմխելի և լուռ՝ նման դինամիկ քառսից վերցված պատկերի: Կարելի է ենթադրել, որ «անձեռնմխելի» բառը ենթադրում է մարդու կողմից երևույթի ընկալման անհնարինությունը: Եթե տիեզերքն անձեռնմխելի է, ապա դրա տարրերի տատանումները տեսանելի չեն մարդու համար, հետևաբար այստեղ պատկերվում է քառսի ստատիկ վիճակը: Սա առաջին պատմությունն է, առաջին կենդանագրությունը:

Քառս ստանալու համար, անգամ եթե այն ստատիկ է, նախ և առաջ անհրաժեշտ է քառսը կազմող տարրերի առկայություն: Մայաների էպոսում որպես քառսը կազմող տարրեր հիշատակվում են երկիրը, որի դեմքն ուրվագծված չէ, ծովն իր ընդարձակությամբ ու երկինքն իր տարածականությամբ: Այս տարրերի մասին հիշատակումը էպոսից վերցված հատվածում ուղեկցվում է «Չկար ոչիչ միատարր. ամենն անտեսանելի էր, ամենն անշարժ էր երկնքում» նախադասությամբ, որտեղ «անտեսանելի» բառով ևս մեկ անգամ շեշտվում է մարդու կողմից այս տարրերի ընկալման անհնարինությունը, իսկ «ոչինչ միատարր» արտահայտությունը մատնանշում է, որ այս երեք տարրերը՝ ծովը, երկինքն ու երկիրը, գոյություն ունեն միմյանցից անկախ, և երեքը միասին մարդու համար ընկալելի իմաստ չեն արտահայտում:

Եթե քրիստոնեությունը աշխարհաստեղծումը նկարագրելիս նշում է, որ Աստված բաժանեց երկինքն ու երկիրը, ապա մայաները արարման այլ փուլ են ներկայացնում: Էպոսում երկիրը, երկինքն ու ծովը գոյություն ունեն որպես ստատիկ քառու՝ որպես լուսանկար, սակայն հազիվ թե կարելի է ասել, թե սա ստատիկ քառուից դինամիկ քառուի անցման առհասարակ առաջին փուլն է: Ներկայացնենք այս երեք տարրերի առաջացման ժամանակային հաջորդականությունը՝ հասկանալու համար՝ արդյոք այս ստատիկ քառուին նախորդել է մեկ այլ՝ դինամիկ քառու:

Ծովը՝ որպես ֆիզիկական երևույթ, ունի մի քանի սահմանում, որոնք մեծ մասամբ նույն իմաստն են արտահայտում. «Ծովն աղային ջրի մեծ տարածություն է, որ ծածկում է Երկրի մակերևույթի մեծ մասը. Երկրի վրա առկա ջուրն է, հակադրվում է հողին և օդին» /Merriam-Webster/:

Եթե ջրային մասնիկները կարող են գոյություն ունենալ նաև գոլորշու տեսքով, ապա ծովը պարտադիր կերպով պահանջում է հողի առկայություն: Այսինքն՝ եթե միջուկ ջուրն անվանվում է նաև ծով, ապա հստակ է, որ մայաները խոսում են Երկիր մոլորակի վրա կյանքի ստեղծման մասին՝ համարելով, որ մոլորակն արդեն իսկ գոյություն ունի:

Օվկիանոսագետները Երկիր մոլորակում ջրի առկայությունը բացատրելու երկու տարբերակ են առաջարկում. «Կա՛մ Երկիրը ձևավորված էր ու չոր՝ սպասելով ջրին, որը եկավ պատմականորեն համեմատաբար ավելի ուշ շրջանում գիսաստղերի կա՛մ Երկրի հետ բախվող այլ մարմինների միջոցով, կա՛մ ջուրը եկավ Երկրի ներսից, այսինքն՝ ջուրը եկավ, երբ Երկիրը դեռ ձևավորման փուլում էր, և հրաբուխները մակերևույթ արտամղեցին գոլորշի ու այլ ջուր պարունակող մասնիկներ» /Madinn, Lipsett, 2016/:

Օվկիանոսագետների կողմից առաջարկվող առաջին տարբերակում Երկրի՝ հողի առկայությունը նախորդում է ծովի՝ ջրի ժամանմանը, երկրորդ տարբերակում այն վարկածն է, որ ջուրը գոյություն ուներ Երկրի ստեղծման փուլում, սակայն հաշվի առնելով, որ խոսքը ծովի մասին է, ոչ թե զուտ ջրային տարրերի, ապա այս դեպքում ևս կարող ենք ասել, որ Երկրի ձևավորումը նախորդում է ծովի ստեղծմանը:

Այժմ անցում կատարենք երկինքին՝ օդին. «Միջին ասում է, որ նախապես երկինքն ու երկիրը մեկ էին, և ապա սկզբում դրանք առանձնացվեցին» /Seidenberg, 2012/։ Երկինքը երկիրը պարուրող գազային զանգվածն է, որ այլ կերպ անվանում ենք «օդ» կամ «մթնոլորտ»: Ներկայումս բնական գիտություններն առանձնացնում են չորս մթնոլորտ, սակայն այս թիվը միջակայի տեքստերում կարող է տարբերվել. ացտեկներն ու մայաներն առանձնացնում են 13 երկինքներ, Միջագետքի միջերում և բուդդիզմում երկինքների քանակը յոթն է, քրիստոնեությունը, կոնֆուցականությունը դիտարկում են երկինքը որպես մեկ ամբողջականություն (հարկ է նշել, որ քրիստոնեության դեպքում Ա. Դանտեն իր «Աստվածային կատակերգություն» պոեմում տալիս է երկինքների բաժանումներ):

Բոլոր միջերում, որքան հեռանում է երկինքը երկրից, որքան ավելի ենք վեր բարձրանում նրա շերտերով, այնքան ավելի ենք մոտենում Աստծուն՝ ըստ միջի, և այնքան ավելի ենք մոտենում տիեզերքին՝ ըստ գիտության: Հաշվի առնելով, որ երկինքը ձևավորվում է կամ խտանում մոլորակի շուրջ Երկրի ձգողականության ուժի հետևանքով /Byrd, 2011/, հարկ է նշել, որ Երկրի փոխազդեցության շնորհիվ տիեզերքում գոյություն ունեցող այս գազերը կարգավորվեցին՝ երկինք կազմելով, թեպետև գազի և փոշու կուտակումները գոյություն ունեին արեգակնային համակարգում մինչ պինդ մարմնի, այս դեպքում՝ Երկրի հայտնվելը /Redd, 2016/:

Այսպիսով, կարող ենք եզրակացնել, որ այն ստատիկ «լուսանկարը», որ մեզ տրվում է մայաների էպոսում, արված է դինամիկ քառսից: Այս քառսը կազմող երեք տարրերը՝ երկինքը, երկիրը և ծովը, դադարի վիճակում չեն, որ փոխազդել են միմյանց, ինչն էլ ցույց է տալիս այս երեք տարրերի ոչ միաժամանակյա ծագումը:

Ստացվում է, որ այս տարրերի միասին գոյությունը արդեն իսկ որոշակի իմաստ է արտահայտում՝ կյանքի հետագա ձևավորման իմաստը: Իսկ թե ինչու են մայաներն այս տեսարանը դիտարկում որպես ստատիկ քառս, կարելի է բացատրել հետևյալ կերպ. մայաների արարման միջը ներկայացնում է ոչ թե Երկիր մոլորակի ստեղծումը, ոչ թե «տիեզերաստեղծումը», այլ արդեն իսկ գոյություն ունեցող մոլորակի վրա կենդանության արարումը: Քանի որ ստատիկ քառսի սահմանման մեջ գլխավոր է ընկալման դերը, Ռոդրիգեսն այսպիսի օրինակ է բերում. նա, ով չգիտի չինարեն, տեսնելով չինական գրերը, չի կարող ընկալել իմաստը, հետևաբար այդ տառերի փոխազդեցությունը կընկալի որպես «ստատիկ քառս» /Rodriguez, 2009/: Մայաների միջում դեռևս չկա երկնքի շերտերից և երկրից դուրս գտնվող ամենատես աստծո ընկալումը, և քանի որ մայաների աստվածները «երկրային են», ապա այս տեսարանը նրանց համար այն չինարենն է, որը չհասկանալու պատճառով ստատիկ քառսի ընկալում է առաջանում, մինչդեռ քրիստոնեության մեջ Աստված արդեն գտնվում է երկիրը պարուրող մթնոլորտից դուրս, հետևաբար նրա համար երկնքի, երկրի ու ծովի փոխազդեցությունը ընթեռնելի է և ընկալելի:

Այսպիսով, մայաների արարման միջում հիմք ունենալով մարդու կողմից ընկալման բացակայությունն ու ոչ միատարրությունը, հստակորեն կարող ենք ասել, որ վերոնշյալ հատվածը պատկերում է քառսային իրավիճակի ստատիկ փուլը, որտեղ դադարի վիճակում միմյանց հետ փոխազդող տարրերը ծովը, երկինքն ու երկիրն են կամ ջուրը, օդն ու հողը:

Այժմ հասկանանք ստատիկ քառսից դինամիկ քառս անցումը՝ կյանքի ստեղծման ընթացքը: Էպոսում արարման տեսարանն անմիջապես նախորդում է քառսի պատկերմանը: Նշվում է. «Վեհաշուք էր տեսարանն այն բանի, երբ ավարտեցին չափել երկնքի ու երկրի բոլոր անկյունները՝

քառաչափ տարածության մեջ տեղավորելով երկնքի ու երկրի չորս մակերևույթների կողմերն ու անկյունները՝ չորս հատ յուրաքանչյուրը: Այսպես ասացին Կառուցողը, Ձևավորողը, կյանքի և գոյության, ոգու և մարմնի Մայրն ու Հայրը, Ծնողը, Խորհողը: Ու եղան Լույսն անշեջ հավատի, Լույսը կենաց որդու, Լույսը կենաց զարմի, Խորհողն ու Իմաստունը ամենի հետ, որ երկնքում են, երկրի վրա, լճերի մեջ և ծովում» /Asturias, 1998: 5/:

Հատկանշական է, որ տարածությունն անվանվում է քառաչափ. դասական տարբերակում տիեզերքը եռաչափ է համարվում, սակայն թերմոդինամիկայի երկրորդ օրենքի շնորհիվ տարածության երեք չափերին գումարվում է ևս մեկը՝ ժամանակը՝ չորրորդ չափումը /Zyga, 2016/:

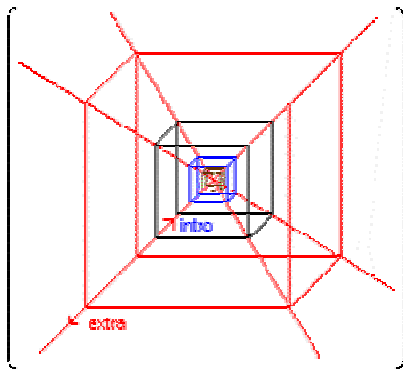
Այսպիսով, քառաչափ տարածության մեջ երկնքի ու երկրի անկյուններն ու մակերևույթները տեղավորելուց հետո աստվածները խոսքի ուժով ստեղծում են կյանքը՝ Լույսն անշեջ հավատի, Լույսը կենաց որդու, Լույսը կենաց զարմի:

Արարման ընթացքում լույսի առկայությունը բացահայտում է մեկ այլ քառաչափություն. եթե տարածությունը եռաչափից վեր է ածվում քառաչափի ժամանակի գործոնի ի հայտ գալու շնորհիվ, ապա ստատիկ քառսը կազմող երեք տարրերին՝ հողին, ջրին և օդին, ավելանում է լույսը՝ համալրելով մատերիան կազմող դասական պարզագույն չորս տարրերի շարքը: Թեպետև նյութի քառատարր թերթեմի հիմնադիրն է համարվում հույն փիլիսոփա Էմպեդոկլեսը /Campbell/, կարծիքը, որ նյութը կազմող հիմնական տարրերը չորսն են, առկա է ոչ միայն հունական, այլև հին հնդկական, եգիպտական, միջագետքյան մշակույթներում, մասամբ նաև չինականում (չինականում այս չորս տարրերին ավելանում է նաև մետաղը կամ փայտը): Մայաների արարման էպոսում հողը, ջուրը և օդը գոյություն ունեն անշարժության մեջ, և լույսը՝ կրակն է, որ շարժում է բերում ստատիկ քառս՝ հանդես գալով որպես այն արտաքին ուժը, որն ստիպում է միմյանց հետ փոխազդման ընթացքում միատարրության չձգտող տարրերին անցում կատարել սիմբիոտիկ փոխաբերության, որտեղ նույն միջավայրում գտնվող տարրերն իրար միմյանց գոյության համար կենսական պայմաններ են տրամադրում /Cambridge Dictionary/:

Չորս թիվը դասելով տիեզերականորեն բացարձակ թվերի շարքին՝ Բ. Ֆյուլլերը գրում է. «Հայտնապես, 1, 2, 3 և 4 թվերից բացի գոյություն չունեն այլ տիեզերականորեն բացարձակ թվեր: Այս պարզագույն քառաչափությունը նույնանում է հենց էներգիայի մեկ քվանտի և քառանիստի պարզագույն կառուցվածքի հետ՝ որպես «Տիեզերքի առաջնային կառուցվածքային համակարգը» կազմող տարր, որպես Տիեզերքի նվազագույն ամենաեռանկյունաձևվող տարբերակիչ դեպի ներսը և դուրսը, և միայն նա է Տիեզերքի բոլոր մակրո-միկրո տար-

բերակիչներից, որ հրվում է ներսից դուրս ու, ընդհակառակը, դրդված այն խթանող մի վեկտորից միայն» /Fuller, 1975: 1482/:

Ֆյուլլերը համարում է, որ տիեզերքը ոչ թե քառաչափ է կամ եռաչափ, այլ ունի ութ չափում: Սակայն այս ութանիստն ստանալու համար նա նախ և առաջ պատկերում է քառանիստը, որը շարունակ կարող է փոքրանալ՝ առանձին համակարգ կազմելով, և շարունակ մեծանալ՝ ավելի մեծ համակարգի մաս կազմելով: Ռոդրիգեսն իր «Կոսմոսի մոդելը» հոդվածում բերում է այս նույն քառանիստի օրինակը /Rodriguez, 1975/

Միֆում տիեզերքի քառաչափ սահմանվելը հազիվ թե կարող ենք պատահականություն համարել. մայաները տեղյակ էին ինչպես 4-րդ՝ ժամանակային, այնպես էլ այլ չափումների վերաբերյալ: Ըստ նրանց՝ մարդը եռաչափ բնույթ ունի, ինչի հետևանքով էլ չի կարողանում ընկալել մյուս չափումները, սակայն հարկ է նշել, որ այս՝ մարդու համար դեռևս ոչ ընկալելի չափումներից ժամանակն է միայն, որի ընկալմանը որոշակիորեն հնարավոր է եղել հասնել /Talya/:

Ստատիկ քառսի դեպքում տարրերը միմյանցից ժամանակային կախման մեջ չեն գտնվում, մինչդեռ, ինչպես նշում է Ռոդրիգեսը, «Դինամիկ քառսը կախված է տարածությունից և ժամանակից, քանի որ փաստացիորեն շարժումն իրականացվում է տարածության մեջ՝ որոշակի ժամանակահատվածում» /Rodriguez, 2009/:

Էպոսում ներկայացվող արարման դրվագում լույսի մուտքը ստատիկ քառս ժամանակի ընկալում է առաջ բերում՝ դրանով իսկ տարածությունը դարձնելով քառաչափ, դրանով իսկ քառսը ստատիկ վիճակից բերելով դինամիկ վիճակի:

Անդրադարձնելով դինամիկ և ստատիկ քառսների տեսությունը մայաների արարման միֆում ներկայացվող մինչաշխարհստեղծման ու աշխարհստեղծմանն անմիջապես հաջորդող փուլերի վրա, որպես հիմք ունենալով սիներգետիկային առնչվող ուսումնասիրությունները՝ կարող ենք եզրակացնել, որ այս երկու փուլերը ներկայացնում են քառսի

համապատասխանաբար ստատիկ և դինամիկ տեսակները, և որպես խթանիչ ուժ՝ քառսի ստատիկ տեսակից դինամիկին անցնելու համար հանդես է գալիս լույսը: Մայաները ներկայացնում են արդեն իսկ գոյություն ունեցող մոլորակի վրա կյանքի արարումը՝ տեղավորելով ստատիկ և դինամիկ քառսները կազմող տարրերը քառաչափ տարածության մեջ՝ այս կերպ տիեզերքին առնչվող իրենց գիտելիքները ներկայացնելով միֆական պատմության միջոցով:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Asturias M. A. Gonzalez de Mendoza J. M. Popol Vuh: O libro Del Consejo De Los indies Quiche. Ciudad de México: Océano de México, 1998.
2. Byrd D. How does Earth Keep its Atmosphere? 2011 // URL: <http://earthsky.org/earth/what-keeps-earths-atmosphere-on-earth> (retrieved 20.09.2018).
3. Cambridge Dictionary // URL: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/symbiosis> (retrieved 20.09.2018).
4. Campbell G. Empedocles (c. 492—432 B.C.E.) // URL: <https://www.iep.utm.edu/empedocl/#H3> (retrieved 20.09.2018).
5. Chang Y.F. Social Synergetics, Social Physics and Research of Fundamental Laws in Social Complex Systems, 2009 // URL: <https://arxiv.org/ftp/arxiv/papers/0911/0911.1155.pdf> (retrieved 20.09.2018).
6. Fuller B. R. Synergtics: Explorations in the Geometry of Thinking. New York: Macmillan Publishing Co., 1975.
7. Madinn K. Lipsett L. “How did Earth Get its Ocean?”: Woods Hole Oceanographic Institution, 2016 // URL: <https://www.whoi.edu/oceanus/feature/how-did-earth-get-its-ocean>.
8. Merriam-Webster: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/sea> (retrieved 20.09.2018).
9. Redd N. T. How was Earth Formed? 2016 // URL: <https://www.space.com/19175-how-was-earth-formed.html> (retrieved 20.09.2018).
10. Rodriguez F. M. Static and Dynamic Chaos: Order and Chaos, 2009 // URL: <http://fermancebo.com/chaos.html> (retrieved 20.09.2018).
11. Rodriguez F. M. The Alive Universe: Relativity and Balance, 1975 // URL: <http://fermancebo.com/cosmosmodel.html> (retrieved 20.09.2018).
12. Seidenberg A. The Separation of Sky and Earth at Creation (III), 2012 // URL: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/0015587X.1969.9716636?journalCode=rfol20> (retrieved 20.09.2018).
13. Zyga L. Why is Earth Three-dimensional?, 2016 // URL: <https://phys.org/news/2016-05-space-three-dimensional.html> (retrieved 20.09.2018).

14. Մխիթարյան Ա. Սիներգետիկայի կիրառումը հայոց քաղաքակրթության վերածննդի, առաջընթացի և լավատեսական հեռանկարի հավանականության նկատմամբ, 2012 // URL: <http://national-idea.am/articles.php?id=335> (մուտք՝ 20.09.2018):

М. СААКЯН – *Переход из статистического хаоса в динамический на основе мифа майя о сотворении мира.* – Данная статья объясняет первый эпизод создания мира в мифе майя, представленный в эпосе «Пополь-Вух». В основе метода исследования лежит синергетика. Представлен переход из статистического хаоса в динамический, объясняется четырехмерное восприятие Вселенной, говорится о четвертом измерении, представляя его значение как космическое абсолютное число.

Ключевые слова: синергетика, майя, эпос, сотворение, статистический хаос, динамический хаос, четырехмерное пространство, Вселенная

М. SAHAKYAN – *From Static Chaos to Dynamic Chaos (Based on the Mayan Creation Myth).* – The paper explains the first episode of Maya’s myth of creation presented in the epic “Popol Vuh”. Synergetics is applied as a research method. Here the transition from static chaos to dynamic chaos is presented and the perception of Universe’s space as four-dimensional is explained. The paper also presents the number “4” explaining its importance as a universal absolute number.

Key words: synergetics, Maya, epic, creation, static chaos, dynamic chaos, four-dimensional area, universe